

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

**Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin,
milli adət-ənənələrinin,
elm və mədəniyyətinin təbliği**

**İlqar MÜZƏFFƏROĞLU,
AJB-nin üzvü**

Görkəmli və həmişəyaşar Azərbaycan alimi, böyük nüfuzla malik şərqşünas MirzəKazım bəy XIX əsr ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tariximizdə dərin iz qoymuşdur. Bütün dünyada məşhur olan bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifi kimi o, Rusiyadan çox-çox uzaqlardan tanınmış və şöhrət zirvəsinə ucalmışdır. XIX əsrdə Rusiyanın iri şəhərlərindən və mədəni mərkəzlərindən biri də Kazan idi.

Mirzə Kazım bəyin rus ədəbiyyatı xadimlərindən yaxından bilavasitə əlaqə saxladığı ilk şəxsiyyət L.N.Tolstoydur. Onlar 1842-ci ildə rastlaşıb tanış olmuşlar. L.N.Tolstoy Kazan universitetinə daxil olmağa hazırlaşanda Mirzə Kazım bəyin rəhbərliyi altında iki il Şərq dillərini öyrənmişdir. L.N.Tolstoyun tədqiqatçılarından biri yazır: "Lev Nikolayeviç Kazan universitetinə daxil olmaq üçün iki il yanm hazırlamışdır; türk və tatar dillərini ona öyrədən professor Kazım bəy yad dilləri qavramaqda şagirdinin qeyri-adi qabiliyyətinə heyran olmuşdur. Tolstoy həmin dillərdən başqa, həmçinin latınlılarından yaxşı imtahan vermişdir". (Bax: V.Şklovski. Lev Tolstoy, Moskva, 1963, səh. 76).

Belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Mirzə Kazım bəy Kazan universitetində 1835-1836-cı tədris ilindən etibarən bir neçə il görkəmli rus yazıçısı T.İ.Melnikovun da (Andrey Peçorski) müəllimi olmuşdur. Andrey Peçorski universitetdə Şərq dillərini öyrənirdi. O, yazır: "Dərslərimizin yarısından çoxunu Şərq dilləri təşkil edirdi... Universitetin partalan arxasında biz qədim ədəbiyyat və Şərq ədəbiyyatı ilə yaxşı tanış oluruq. Bizim dil fakültəmizdə Kazım bəy, kovalevski, Erdman kimi gözəl Şərqdilləri, professorları vardı..." (Bax: P.İ.Melnikov – Andrey Peçorskiy, "Polnoe sobranie soçineniy, tom, SPB – Moskva, 1897, str. 61").

Mirzə Kazım bəyin böyük rus inqilabçı-demokratı A.İ.Gertsenlə şəxsen tanışlığından bəhs etmək mümkündür ki, A.İ.Gertsen Moskva universitetini bitirən kimi "təhlükəli, azad fikirlilik gənc" hesab edilərək 1834-cü ilin iyulunda çar hökuməti tərəfindən həbs olunmuş və doqquz ay həbsxanada yatdıqdan sonra Permə sürgün olunmuşdu. Perm yolu ilə Kazan keçirdi.

Kazan cavan mütəfəkkirə dərin təsir göstərmişdi. Xüsusən də Kazan universitetində tədris işlərinin yüksək səviyyədə təşkil onu meftun etmişdi. Sonralar "Əyalətdən məktublar"da A.İ.Gertsen təəssüratını belə ifadə etmişdi: "Əgər Kazan universiteti öz vəzifəsini təkcə Avropa elmələrini yaymaqla məhdudlaşdırmış olsaydı, onunəhəmiyyəti ikinci dərəcəli olardı; o, uzun müddət nəinki alman universitetlərinə, həmçinin bizim Moskva və Derpt kimi universitetlərimizə də çatı bilməzdi. İndi isə bu

Azərbaycan elm və mədəniyyətində Mirzə Kazım bəy

universitet həmin universitetlər sırasında özünə məxsus yer tutur. Onun kafedralarında Şərq ədəbiyyatı geniş ölçüdə öyrədilir və çox vaxt orada asiyalılardərs deyir".

1835-ci ildə böyük rus şairi A.S.Puşkin Rusiyanı səyahət edəndə Kazan da gəlib çıxır. Şəhər dəhşətli faciədən yenidən qurtarmışdı – vəba xəstəliyindən çox adam ölmüşdü. Böyük şair əvvəlcə "rus elmini" vəba-dan xilas etməsi görkəmli alim, Kazan universitetinin rektoru N.İ.Lobaçevskinin yanına gedir. Rektor rus dilçiliyinə Kazan cəmiyyətini-nüsvələrini professorlardan Suvovtsevi, Fuksu, Pertsovu, şair Babuşkini, professor MirzəKazım bəyi və başqalarını Aleksandr Serqeyeviçə tanış edir.

Məlumdur ki, A.S.Puşkin Kazan təəssüratları və Kazan faciəsi əsasında özünün "Vəba zamanı qonaqlıq" pyesini yazmışdır. Şübhə yoxdur ki, A.S.Puşkinlə görüş-görkəmli azərbaycanlı aliminə dərin təsir etmişdir. Mirzə Kazım bəy məhz bundan sonra Puşkinin "Bağçasaray fontanı" poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlamışdır.

Kazan universitetinin zəngin arxivində saxlanılan həmin əsərin tərcüməsi bizim tərəfimizdən tapılmışdır. (Uzun və səmərəli axtarışdan sonra).

Mirzə Kazım bəy poemanın necə yarandığını əvvəlcədən bilmir. Ona görə də onun adını həm Azərbaycan, həm də fransız dili variantında "Göz yaşları çəşməsi" adlandırmışdır. Puşkin məktublarından birində yazmışdır ki, "...aşiq olmuş xanın qəribə abidəsi haqqında mən əvvəllər eşitmişdim. Lakin Kazım bəy həmin abidəni "Göz yaşları çəşməsi" adlandırmaqda iki dillə poetik şəkildə tərcümə etməsi istər-istəməzində fərah və qürur hissi doğurur..." (Bax: A.S.Puşkin. Polnoe sobranie soçineniy, izd. 2-e, tom IV, Moskva, 1957 q. str. 202).

Bəri başdan deyək ki, arxivdə Mirzə Kazım bəy tərəfindən edilən tərcümənin yalnız 263 misrası qalmışdır ki, bu da A.S.Puşkinin əsərinin təqribən yansdır.

Əlyazması variantından görünür ki, tərcümə bitməmişdir, yarıçıxıqdır, qaralamadır. Mirzə Kazım bəy əsəri tərcümə edərkən orijinala yaxın olmağa çalışmış və fikrimizcə, bünə-nail olmuşdur. Bezi misralarda müəllif "Tavrida" sözünü "Kırım"la, "Məkkə" sözünü "Kəbə" ilə əvəz etmişdir.

Mirzə Kazım bəy Puşkinin dostu, şair V.A.Jukovski ilə də yaxın olmuşdur. Jukovski 1837-ci il iyunun 21-22-də öz gündəliyində Kazanda

Mirzə Kazım bəylə görüşdən aldığı xoş təəssüratı ətraflı qeyd etmişdir. (Bax: "V.A.Jukovskinin gündəliyi", SPB. 1901-ci il, səh. 390).

Dövrünün istedadlı yazıçısı İ.İ.Lajeçnikov da Mirzə Kazım haqqında ən layiqli xoşsözlər yazmışdır: "...özümə borc bilib deyirəm ki, mənim vaxtında fərasətsizlərə yanaşı, tibb alimi Fuks və Lentovski, təbiətşünas və arxeoloq Eyxvald, oriyentalist Mirzə Kazım bəy və Erdman kimi elmə məhəbbətlə və səmərəli xidmət edən ləyaqətli müəllim və alimlər də var idi..." (Bax: İ.İ.Lajeçnikov. Polnoe sobranie soçineniy, tom XII, SPB, 1900, str. 324).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.S.Qriboyedovun da Şərqə olan marağı həmyabəllidir. Bu marağ, hər şeydən əvvəl Şərq dillərini öyrənməsi ilə əlaqədar idi. Məlumdur ki, A.S. Qriboyedov Şərq dilləri üzrə

Mirzə Kazım bəyin tanışları içəri-sində ən parlaq simalardan biri də böyük rus inqilabçı-demokratı N.Q.Çernişevski olmuşdur. Şübhə yoxdur ki, bu iki şəxsiyyət arasında dostluq ilk növbədə inqilabçı-demokrat yazıçının Şərq və Şərq dillərini yaxından öyrənməkəsi ilə əlaqədardır. Hələ 1844-cü il fevralın 3-də dostu A.F.Rayevə yazdığı məktublarından birində Nikolay Qavriloviç qeyd edir ki, "...bütün bunlara baxmayaraq, əgər siz mənə öz arzumu bildirməyi istəsəniz, deməliyəm ki, mən böyük sevinclə məhz Şərq dillərifakültəsində elmə dərinləndirilmək üçün onun arxasınca (Mirzə Kazım bəyin –M.İ.) Peterburqa gəldim".

Universitetə daxil olana qədər N.Q.Çernişevski Şərq dillərini müəyyən qədər öyrənmişdi. O, 1844-cü ildə seminariyada oxuyarkən ərəb və

Bizə elə gəlir ki, Mirzə Kazım bəyin dövrünə görə populyar olan "Sovremennik" jurnalı ilə əməkdaşlığı məsələsindən danışmasaq qəbahət olar.

Çünki bu jurnalın nəşri böyük rus yazıçıları və mütəfəkkirlərindən Saltkov-Şedrin, L.N.Tolstoy İ.A.Qonçarov, N.Q.Çernişevski, N.A.Dobrolybov, N.A.Nekrasov və başqalarının adı ilə üzvi surətdə bağlıdır. 1852-1853-cü illərdə "Sovremennik"də MirzəKazım bəyin dörd məqaləsi çap olunmuşdur. Xüsusən Çin haqqında yazdığı ikiməqaləsində müəllif necib və orijinal məsələlər qaldırılmışdır. Xarakterik cəhətdir ki, Çinhaqqında məqalələr seriyasının əvvəlinci iki yazıçı Mirzə Kazım bəy, üçüncüsü isə N.Q.Çernişevskiye məxsusdur.

Mirzə Kazım bəyin 1852-ci ildə "Sovremennik"də dərc olunmuş "Jurnalın redaktoruna məktub" məqaləsi

ilk dəfə Peterburqda universitet müəllimi Mirzə Cəfər Topçubaşovdan dərs almışdır. Şairin tədqiqatçılarından biri (N.A.Suxanovski) inamlayaraq yazır ki, 1824-cü ildə Peterburqda Qriboyedovun Şərq dilləri üzrə məşğələləri uzun çəksə də, bu məşğələlər, şübhəsiz, onun üçün çox faydalı olmalı idi, çünki Qriboyedov MirzəCəfərin şəxsinə özünə gözəl müəllim tapmışdı. Mirzə Cəfər Topçubaşov alimlikdə bərabərəm də, istedadlı şair-publisist idi.

Bəzi tədqiqatçıların müsbət rəyi-nə baxmayaraq Mirzə Kazım bəylə Qriboyedovun şəxsi tanışlığını isbatə yetirən arxivlərdə dəlil-sübutlara rast gəlmədik. Ancaq əldə etdiyimiz başqa sənədlər deməyə əsas verir ki, qiymətli də olsa, Mirzə Kazım bəy böyük rus şairinin yaradıcılığına böyük önəm vermişdir. "Russkoe slovo" jurnalının 1859-cu il 4-cü və 5-cü nömrələrində A.S.Qriboyedovun gündəlikləri: "Qriboyedovun qaralama dəftəri" başlığı altında dərc olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bu gündəliyin şərhçi Mirzə Kazım bəy məxsusdur. Aşağıda gündəlikdən bəzi parçaları misal gətirməyi zəruri hesab edirik: A.S.Qriboyedovun gündəliyindən: - "İyulun 11. Şahın ordugahını, onun saray adamlarını görürük. Gəlirik geri, çadırımızı qururuq. Axsamdır, ancaq ay görünür, bayram yoxdur" (4-cü nömrə, səh. 43).

Mirzə Kazım bəyin şərhçi: "Ay - bayramın başlanması üçün dəqiq vaxtın yeganə göstəricisidir ki, qanuna görə bayram təzə ayın doğulması ilə qeyd olunur. Bayramın başlanğıcı üçün dindarlar ayı haradasa görməlidirlər: bunsuz bütün astronomlar yekdilliklə, necə deyərler, ayın "doğulduğunu" təsdiq etsələr də, bayram başlanmaz" (4-cü nömrə, səh. 73).

A.S.Qriboyedovun gündəliyindən: "26 iyun. Tezdən dururuq. Bayırda dəhşətli isti var. İran dövləti ilə Rusiyanın döyüşünün Gəncə ətrafında şair Nizaminin məqbərəsi yaxınlığında olması barədə Abbasqulunun məlumatı". (5-ci nömrə, səh. 41).

Mirzə Kazım bəyin şərhçi: "Nizami Gəncəvi Şərq ədəbiyyatının ilk ləyaqətlinəməyendələrindən biridir. Əl-necabəti Gəncədəndir. Özünün qabiliyyət və bacarığı ilə Səlcuqların birinci sülaləsinin sarayında şairlər arasında tezliklə birincilik qazanmışdır. Erkən yaşlarından yaradıcılıq aləminə qədəm qoyan şair bir-birinin ardınca çoxlu yadda qalan əsərlər yaratmışdır; onun zövqü, ilhamı və şəxsiyyəti nümunəvi sayıla bilər" (5-ci nömrə, səh. 112).

fars dillərini öyrənmək üçün müstəqil çalışmışdı. Həmin illərə aid dəftərlərdə bir sıra tərcümələri vardır. Bunlardan Müdrik Loğman (ərəb yazıçısıdır) "Ahu", "Şir və tülkü", "Şir və öküz" təmsillərini göstərmək olar. Harun-əl-Rəşidin xəlifəliyi haqqında poestin əvvəl və çoxlu ərəb zərbməsələlərinin məsələ: işsiz alim suz-suz buluda benzər, ən pis adam odur ki, elmə səmərə verilir, axmağın üreyi ağzındadır, aqılın dili üreyində və s. gəlib bizə çatmışdır.

N.Q.Çernişevskinin tədqiqatçılarından olan Yevgeniy Lyateki böyük mütəfəkkirin Şərqə marağını belə xarakterizə edir: "...özünün üç illik məşğələləri zamanı Şərqin müdrikliyi ilə ünsiyyətə Çernişevski az vaxt sərf etməmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, onun əlinin altında zəruri olan hər cür vəsait olmamışdır, o, dəftərləri lüğət və qrammatik qaydalarla yazıb doldurmuşdur: yeri gəlmişkən deyək ki, Q.S.Sablukovun tatar qrammatikası özünün hədsiz misal və sitatlarla birlikdə köçürülmüşdür".

Bütün bunlara görə də N.Q.Çernişevski Peterburqa gələn kimi Mirzə Kazım bəylə tanış olmuşdu. 1850-ci il aprelin 15-də Nikolay Qavriloviç gündəliyində yazır: "Nikitkanın (yazıçının oğludur) imtahanı çox pis keçirdi. Kazım bəylə birlikdə ora (Peterburqa) köçdü və onunla xeyli söhbətimiz oldu, uzun-uzadı danışdıq".

diqqət çəkəndir. Şərq alimi bu yazısında bir sıra zərur məsələlərə toxunmuş və ədəbi tənqidi təmizliyi və səmimiyyətini müdafiə etmişdir. MirzəKazım bəy yazır: "Alimlərin buraxdığı səhvər onları həmkarları tərəfindən düzəldilir. Bu, həqiqi maarifpərvərin gözündə nə birinci tərəfin özünü öyməsinə, nə də ki, digər tərəfin inciməsinə səbəb olmalıdır".

Mirzə Kazım bəy əlbəttə ki, tənqidin peşəkar hazırlığına xüsusi fikir verirdi. O, yazır: "...Tanış olmadığın əsərə tənqidi məqalə yazmaq bil-mədiyi dilin qrammatikasını yazmaq kimi bir şeydir... Oxucu kütləsi üçün çox şey demək olar, ancaq bu çox şeydə elm üçün, tənqid üçün heç bir şey də olmaya bilər". Xatırlamaq yerinə düşər ki, bir çox xarici və rus elmi cəmiyyətlərinin fəxri üzvü, Şərq dilləri üzrə fəxri doktor, elm üzrə üç dəfə Demidov mükafatına layiq görülmüş, əsərləri müxtəlif ölkələrin kitab fonduna daxil olub sevilə-sevilə oxunan, nəhayətə mütəmən hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasını yaradıcısı Kazım bəy Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu 22.06.1802-ci ildə Güney Azərbaycanın Rəşt şəhərində anadan olmuş və 68 yaşında (1870-ci ildə) ürək çatışmazlığında Peterburqda dünyasını dəyişmişdir. Allah rəhmət eləsin!

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur